

शाश्वत विकासावर मानसशास्त्रीय परिणाम

डॉ. ए. बी. बलुगडे

सहाय्यक प्राध्यापक, मानसशास्त्र विभाग, श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, कोल्हापूर

Corresponding Author – डॉ. ए. बी. बलुगडे

DOI - 10.5281/zenodo.18491091

सार (Abstract):

शाश्वत विकास ही केवळ आर्थिक, पर्यावरणीय किंवा तांत्रिक संकल्पना नसून ती माणसाच्या विचारसरणी, मूल्ये, वृत्ती, प्रेरणा व वर्तन यांच्याशी अतिशय जवळून संबंधित आहे. व्यक्ती आणि समाजाची मानसिकता शाश्वत विकासाच्या उद्दिष्टांची (SDGs) अंमलबजावणी यशस्वी होण्यात निर्णायक भूमिका बजावते. या संशोधन लेखामध्ये शाश्वत विकासावर परिणाम करणारे मानसशास्त्रीय घटक—जसे की वृत्ती, मूल्ये, प्रेरणा, सामाजिक नियम, पर्यावरणपूरक वर्तन आणि मानसिक कल्याणाचा अभ्यास करण्यात आला आहे. मानसशास्त्रीय दृष्टिकोनातून शाश्वत विकास समजून घेतल्यास प्रभावी धोरणे, शैक्षणिक कार्यक्रम आणि समाजाभिमुख उपक्रम राबविणे क्रमप्राप्त आहे.

मुख्य शब्द (Keywords): शाश्वत विकास, मानसशास्त्र, पर्यावरणपूरक वर्तन, वृत्ती, सामाजिक नियम, मानसिक कल्याण

प्रस्तावना (Introduction):

आजच्या औद्योगिक व तंत्रज्ञानप्रधान युगात नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा अतिवापर, पर्यावरणीय प्रदूषण, हवामान बदल आणि सामाजिक विषमता यांसारख्या समस्या वाढत आहेत. या समस्यांवर मात करण्यासाठी शाश्वत विकासाची संकल्पना पुढे आली. तथापि, धोरणे व कायदे असूनही अपेक्षित बदल घडून येत नाहीत, यामागे मानवी वर्तनाशी संबंधित मानसशास्त्रीय घटक महत्त्वाचे ठरतात. म्हणूनच शाश्वत विकासाच्या यशासाठी मानसशास्त्रीय पैलूंचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे. शाश्वत विकास हा वाढ आणि मानवी विकासाचा एक दृष्टिकोन आहे ज्याचा उद्देश भविष्यातील पिढ्यांच्या स्वतःच्या गरजा पूर्ण करण्याच्या क्षमतेची तडजोड न करता वर्तमानाच्या गरजा पूर्ण करणे आहे.

शाश्वत विकास म्हणजे भावी पिढ्यांच्या गरजा पूर्ण करण्याच्या क्षमतेला बाधा पोहोचू न देता वर्तमानकाळातील गरजा पूर्ण करण्याचा विकास होय. शाश्वत विकासात पृथ्वीवरील संसाधनांचा वापर विकासासाठी करताना पुढील पिढ्यांनीही संसाधनांचा वापर काळजीपूर्वक करणे यावर भर आहे. 'शाश्वत विकास' या संकल्पनेत शाश्वतता आणि विकास अशा दोन संज्ञा आहेत. शाश्वतता म्हणजे चिरकाल टिकणे, न्हास न होणे. याशिवाय मानव आणि परिसंस्था यांच्यातील संतुलन टिकण्यासाठी शाश्वतता ही संज्ञा विचारात घेतली जाते. नैसर्गिक जैवप्रणालीची अवनती न होता वापरलेल्या संसाधनांच्या जागी त्या दर्जाची दुसरी संसाधने उपलब्ध करणे ही शाश्वतता असते. तसेच विकास म्हणजे वाढ, प्रगती, सकारात्मक बदल. हे बदल प्राकृतिक, आर्थिक, पर्यावरणीय, सामाजिक व लोकसांख्यिकीय इ. घटकांमध्ये होतात. विकास हा दृष्टिपथात येणारा व उपयुक्त

असतो. विकास हा आर्थिक व सामाजिक परिवर्तनाची प्रक्रिया असून ही प्रक्रिया सांस्कृतिक व पर्यावरणीय घटक आणि त्यांच्यातील आंतरक्रिया यांवर आधारित असते. ब्रुटलँड (१९८७) अहवालातून शाश्वत विकासाची आधुनिक संकल्पना मांडण्यात आली.

शाश्वत विकासाचे महत्त्व:

- नैसर्गिक साधनसंपत्तीचे संरक्षण आणि संवर्धन.
- पर्यावरणाचा न्हास गाठणे आणि बदल घडणे जाणे.
- समान आणि न्यायपूर्ण समाज निर्माण करणे.
- सर्व लोकांसाठी राहणीमानाची हमी देणे.

शाश्वत विकासाची संकल्पना (Concept of Sustainable Development):

ब्रुटलँड आयोगाने (1987) शाश्वत विकासाची व्याख्या “सध्याच्या गरजा पूर्ण करताना भविष्यातील पिढ्यांच्या गरजांवर परिणाम न होऊ देणारा विकास” अशी केली आहे. पर्यावरणीय संरक्षण, आर्थिक प्रगती व सामाजिक न्याय हे त्याचे तीन मुख्य स्तंभ मानले जातात. मात्र या तिन्ही स्तंभांना आधार देणारा चौथा अदृश्य स्तंभ म्हणजे मानवी मानसशास्त्र होय.

शाश्वत विकासाचे मानसशास्त्रीय परिणाम (Psychological Dimensions):

1. वृत्ती व धारणा (Attitudes and Perceptions): पर्यावरणाबद्दलची सकारात्मक वृत्ती असलेल्या व्यक्ती पुनर्वापर, ऊर्जा बचत, पाणी संवर्धन यांसारख्या कृती अधिक प्रमाणात करतात. पर्यावरणीय समस्यांविषयीची धारणा व जाणीव शाश्वत वर्तन घडवून आणते.

2. मूल्ये व प्रेरणा (Values and Motivation): परमार्थ, सहानुभूती, सामाजिक जबाबदारी व भविष्यातील पिढ्यांविषयीची काळजी ही मूल्ये शाश्वत वर्तनास प्रेरित करतात. अंतःप्रेरणा (Intrinsic Motivation) ही शाश्वत विकासासाठी अत्यंत महत्त्वाची ठरते.

3. पर्यावरणपूरक वर्तन (Pro-environmental Behaviour): पर्यावरणाला कमी हानी पोहोचवणाऱ्या कृतींना पर्यावरणपूरक वर्तन म्हणतात. नियोजित वर्तन सिद्धांत (Theory of Planned Behaviour) व सामाजिक अधिगम सिद्धांत (Social Learning Theory) यांद्वारे अशा वर्तनाचे स्पष्टीकरण देता येते.

4. सामाजिक नियम व संस्कृती (Social Norms and Culture): समाजात प्रचलित असलेले नियम, परंपरा व संस्कृती शाश्वततेवर प्रभाव टाकतात. समाजमान्य वर्तन म्हणून जर शाश्वत कृती स्वीकारल्या गेल्या तर त्यांचा प्रसार वेगाने होतो.

5. मानसिक कल्याण व शाश्वतता (Well-being and Sustainability): शाश्वत जीवनशैलीमुळे जीवन समाधान, आत्मसमाधान व मानसिक स्वास्थ्य वाढते. पर्यावरणीय न्हासामुळे ताण, चिंता व ‘इको-अँझायटी’ वाढू शकते. स्वच्छ पर्यावरण, हिरवे क्षेत्र व संतुलित जीवनशैली यामुळे तणाव कमी होतो. समाधान आणि सकारात्मक भावना वृंदिगत होतात. शाश्वत विकास हा मानसिक आरोग्यासाठी पूरक आणि पोषक असतो.

अभ्यासाचे महत्त्व (Importance of the Study):

शाश्वत विकासाचा मानसशास्त्रीय अभ्यास करणे अत्यंत आवश्यक आहे, कारण शाश्वत विकासाची संकल्पना प्रत्यक्षात आणण्याचे काम माणसाच्या विचारसरणी व वर्तनावर अवलंबून असते. केवळ कायदे, धोरणे किंवा तांत्रिक उपाय पुरेसे ठरत नाहीत, तर व्यक्ती

पर्यावरण व समाजाबाबत कसा विचार करते आणि कशी कृती करते हे निर्णायक ठरते. मानसशास्त्रीय अभ्यासामुळे व्यक्तींच्या वृत्ती, मूल्ये, प्रेरणा, सवयी आणि निर्णयप्रक्रिया समजून घेता येतात, ज्यामुळे शाश्वत वर्तन स्वीकारण्यात येणाऱ्या मानसिक अडचणी दूर करता येतात. तसेच, बदलाला होणारा विरोध, अल्पकालीन लाभांकडे झुकण्याची प्रवृत्ती, उदासीनता व जबाबदारी टाळण्याची भावना यांसारख्या अडथळ्यांचे वैज्ञानिक स्पष्टीकरण मिळते. यामुळे प्रभावी जनजागृती कार्यक्रम, शैक्षणिक उपक्रम आणि मानवी-केंद्रित धोरणे आखता येतात. याशिवाय, शाश्वत विकासाचा मानसशास्त्रीय अभ्यास मानसिक आरोग्य, जीवनसमाधान आणि सामाजिक सलोखा यांनाही चालना देतो. म्हणूनच, शाश्वत विकास प्रत्यक्षात यशस्वी करायचा असेल तर त्याचा मानसशास्त्रीय अभ्यास करणे अपरिहार्य आहे. हा उद्देश समोर ठेऊन सदर संशोधन कार्य हाती घेतले आहे. या संशोधन अभ्यासातील महत्वपूर्ण निष्कर्ष शासन आणि स्थानिक पातळीवरील उपाययोजनांची अंमलबजावणी करण्यासाठी निश्चितच उपयुक्त ठरतील.

संशोधनाची उद्दिष्टे (Objectives of the Study);

1. शाश्वत विकासाशी संबंधित मानसशास्त्रीय घटकांचा अभ्यास करणे.
2. व्यक्तींच्या वृत्ती व पर्यावरणपूरक वर्तनातील संबंध समजून घेणे.
3. शाश्वत विकासात शिक्षण व जागरूकतेची भूमिका स्पष्ट करणे.

संशोधन पद्धती (Methodology):

सद्याचा संशोधन लेख हा वर्णनात्मक (Descriptive) स्वरूपाचा असून दुय्यम माहितीवर

आधारित आहे. यामध्ये पुस्तके, संशोधन लेख, अहवाल व विश्वसनीय संकेतस्थळांचा वापर करण्यात आला आहे.

शाश्वत विकास स्वीकारण्यात येणाऱ्या मानसशास्त्रीय अडचणी:

सवयींमुळे बदलास विरोध, अल्पकालीन लाभांवर लक्ष, वैयक्तिक नियंत्रणाची भावना नसणे व उदासीनता या अडचणी शाश्वत वर्तन स्वीकारण्यास अडथळा ठरतात.

शिफारसी व उपयोजना (Suggestions):

- मानसशास्त्रीय दृष्टिकोनातून जनजागृती कार्यक्रम राबवणे
- शैक्षणिक अभ्यासक्रमात शाश्वततेचा समावेश करणे
- सकारात्मक प्रोत्साहन व सामाजिक सहभाग वाढवणे

निष्कर्ष (Conclusion):

शाश्वत विकास हे मानवी वर्तनावर आधारित उद्दिष्ट आहे. वृत्ती, मूल्ये, प्रेरणा, सामाजिक नियम व मानसिक कल्याण हे घटक शाश्वत विकासाच्या यशात महत्त्वाची भूमिका बजावतात. त्यामुळे मानसशास्त्रीय दृष्टिकोन समाविष्ट करूनच शाश्वत विकास साध्य करता येईल. शाश्वत विकासाचा मानसशास्त्रीय परिणाम हा बहुआयामी असून तो व्यक्तींच्या मानसिक आरोग्यापासून सामाजिक मूल्यांपर्यंत विस्तारलेला आहे. शाश्वत विकासाची यशस्वी अमलबजावणी करण्यासाठी मानसशास्त्रीय घटकांचा विचार करणे खूपच गरजेचे आहे असे दिसून येते.

संदर्भसूची (References):

1. Ajzen, I. (1991). The theory of planned behavior. *Organizational Behavior and*

- Human Decision Processes*, 50(2), 179–211.
2. Brundtland Commission. (1987). *Our Common Future*. Oxford University Press.
  3. Clayton, S. (2012). Environment and identity. In *The Oxford Handbook of Environmental and Conservation Psychology*.
  4. Stern, P. C. (2000). Toward a coherent theory of environmentally significant behavior. *Journal of Social Issues*, 56(3), 407–424.
  5. United Nations. (2015). *Sustainable Development Goals*.